

брусся, брэк, ватерполо, велотрек, бутсы, ветровка, велодром, велокросс, волейбол, гандбол, гантикап, гетры, гантели, гимнастика, граната, гол, голкипер, гольф, канат, джеб, допинг, дриблинг, жокей, каное, капа, каратэ, кеды, кимано, клинч, козел, кольцо, конь, корнер, комбинация, крикет, кроль, кросс, кроссмен, кубок, кроссовка, клюшка, коньки, лидер, матч, лыжа, нокаут, нокдаун офсайд, пас, перчатка, пенальти, пинг-понг, инсайд, партнер, пас, пируэт, приём, ракетка, раунд, регби, судья, таим, рекорд, ринг, рефери, старт, спринтер, спорт, спортсмен, тактика, тандем, техника, трамплин, теннис, тренер, тренинг, турнир, турник, трико, сетка, фальстарт, фол, футбол, футболист, форма, финиш, хоккей, хоккеист, чемпион, шайба, шиповки, штанга, танкетки, шахматы, шашки, шлем, шхуна, щиток, штрафной, эстафета, яхта, яхтсмен хэм т.б.

Бул терминлерди каракалпак тили лексикасы жақсы өздестиргенлиги нәтижесинде олар түбир хэм тийкарларына каракалпак тилинің сөз дәретіуші, көплік хэм сеплік жалғауларын арқайын бириктирилип, жаңа сөзлер хэм олардың формалары дәрететуғын болды. Мысалы: спорт-спортшы, спортшылар, спортқа, спорттан, спорт түрлері; футбол-футболшы, футболшылар, футбол түрлері, футболға, футболдан, футболға, футболшыдай, футболшы яңлы, тап футболдағыдай хэм т.б.

Усы күнде каракалпак тилине англичан тилинен рус тили арқалы кирген тек ғана футбол спорты бойынша 50 ден аслам термин хэм профессионализмлер ана тили сөзиндей болып үйреншили қолланылып келмекте. Мысалы: аут, бутсы, вратарь, зал, гетры, тренировка, кеды, перчатки, майка, олимпиада, офсайд, стадион, носки, угловой, ветровка, пенальти, пас, сетка, стади-

он, тренер, тренировка, трусы, турнир, угловой, форма, футбол, футболист, футболка, чемпион, чулки, шорты, штрафной, щиток хэм т.б.

Сондай-ақ, каракалпак тили француз, грек, латын, немис хэм басқа европа тиллеринен көплеген спорт терминлерин өздестирген. Олар хәр күни телевидение, радио, газета-журналлар бетлеринде, мектепке шекемги, мектеп, лицей, колледж хэм жоқары оқыу орынларында, олардың оқыу-методикалық әдебиетларында хэм каракалпак аўызеки сөйлесиу тилинде кеңнен пайдаланылмақта.

Усы күнде көпшилик жағдайларда шет тиллерден кирип келген спортқа тийисли сөзлерди надурис айтыу, қәте жазыу хэм толық түсинбеулер ушырасып турады. Мысалы: футбол-путбол, падбол, бадибол, офсайд-апсайд, штрафной-ыштрап, велосипед-белсебед, беле-себет, волейбол-балыйбол, вратарь-баратар, машина-машын, бутсы-ботси, кеды-кета, граната-гранат, коньки-канки, финиш-пинш, гиря-гир, фестиваль-пестибал, эстафета-эстапет, резина-разанки, цилиндр-силиндр, скамейка-скамики, аферист-априс, бюллетень-блитон хэм т.б.

Жоқарыда келтирилген мысаллар бул өздестирилмелерди еле де тереңирек изертлеу, бир дизимге түсиру, системаластыру, хәр қыйлы сөзликлер дүзиу, улыуа билим беріу мектептеринде, академиялық лицейлерде, колледжлерде хэм жоқары оқыу орынларында жақсылап түсиндирип оқыту хэм қолланыуды үйретиу, газета-журналлар бетлеринде, радио-телевидениеде, аўызеки сөйлесиуде дурыс айтып, тууры жазыу хэм қолланыу жүдә зәрур екенлигин көрсетип тур.

Әдебиетлар

1. Кошанов К.М. Взаимодействие русского и каракалпакского языков в области номинативной лексики. – Нукус: 1989.
2. Карибаева А.У. Русско-каракалпакский терминологический словарь по физической культуре и спорту. – Нукус: 1980.
3. Насыров Д.С., Кошанов К.М. Проблемы двуязычия и многоязычия в Каракалпакии. – Нукус: 1990.

РЕЗЮМЕ

Мақолада спорт сохасида чет тил сўзларининг ўзлаштирилиши ва фойдаланилиши ҳақидаги материаллар баён этилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена иностранным заимствованиям в области спорта и их использованию.

SUMMARY

The article is devoted to borrowings from English language in the field of sports.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ҮСТКИ КИЙИМДИ БИЛДИРЕТУҒЫН АТАМАЛАРДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АНАЛИЗИ

Қ.Зайрова – таяныш докторант

Бердақ атындағы Қарақалпак мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: тарихий лексика, лингвистик тахлил, атама, ўзлаштира сўз, кийим-кечак лексикаси, ичук, чакмон, чапон, пальто, пусин, плащ.

Ключевые слова: историческая лексика, лингвистический анализ, термин, заимствованные слова, лексика предметов одежды, ичук, чакмон, чапан, пальто, шуба, плащ.

Key words: historical vocabulary, linguistic analysis, term, borrowed words, vocabulary of clothing items, ichuk, chakmon, chapon, coat, fur coat, cloak.

Кийим дегенде инсанға тән, өмир талабынан келип шыққан, қандай материалдан тигилиуине қарамастан, адамның денесин бастан-аяғына шекем, айырым халларда билек хэм қол ушына шекем жауып туратуғын затлар жәмленбесин түсинемиз. Кийимнің жүзеге келиуі, формаларының көбейуі адамлардың жасау, мийнет етиу, олардың мәдений раўажланыуы, эстетикалық ойлау қәбилетинин раўажланыуы менен де байланысly. Кийимлер жәмийет раўажланған сайын ол да раўажланып барады. Тарийхый раўажланыуы барысында басқа мәмлекетлер хэм халықлар менен экономикалық хэм мәдений байланыслары тийкарында жаңа атамалар кирип тилдің сөзлик қорын байытып барды хэм тилдің ҳазирги басқышында кийим-кеншек

материаллары түрлеринин өзгергени менен көбирек байланысly. Кийимлер халықтың узақ тарийхый басып өткен жолы, оның миллий өзгешелигин көрсететуғын бай мийраслардан бири есапланады. Мине, бундай бай мийрасларды үйрениу тил билиминиң әҳмийетли мәселелеринен бири болып саналады.

Тил илиминде әдетте сөзлик курамды классификациялауда түрли жағдайлар есапка алынып, мәнили сөзлерди аңлататуғын типлик өзгешеликлерине сәйкес оларды тематикалық топарларға ажыратып қарайды. Усы көз қарастан каракалпак тилиндеги кийим-кеншек атамаларын хәр түрли тематикалық топарларға бөлип қарауға болады. Кийимлер анықлауышлы сөз дизбегі түринде *бас кийим, үсти*

кийим, аяқ кийим болып қолланылады хәм бул қарақалпақ әдебий тилинде нормаға айланған.

Үсти кийим мәнісин билдиретуғын атамалар хәзирги қарақалпақ әдебий хәм аўызеки сөйлеу тилинде өнімлі жумсалады. Олар халықтың тарийхы, этномәдений өзгешелигин көрсетиуши тарийхыйлықты өтмишти аңлатса, ал кейинги жылларда пайда болған заманагөй кийим-кеншеклер мәдений раўажланыуды билдиреди. Үсти кийимлерден *ишик, кебенек, тон, постын, шекпен, гүпи, гүмпей, гүртеше* XIX әсирде рус тили арқалы кирип келген атамалардың айырымлары (*фуфайка*) да соңғы дәуірде тилимизде қолланыудан бираз қалып, тарийхый лексикаға айланып бармақта. *Шапан* атамасы ғәрезсизликтен соң миллийлигимиз қайта тикленгеннен соң бул кийим хәм оның атамасының қолланылуы жеделлиги кеңейди. Тилимизде қолланылатуғын үсти кийимлерди а) қалың үсти кийимлер (*тон, пальто, куртка* хәм т.б.); б) жеңил үсти кийимер (*бешпент, камзол, костюм* т.б.); в) белден төменге кийилетуғын үсти кийимлер (*юбка, шалбар, шорты*) деп ажыратып қарауға болады. Биз усы мақаламызда қалың үсти кийимлердің айырымларына тоқтап өтиуді мақул көрдик.

Тон – ийленген қой терисинен, жүн жағы ишине қаратылып, тигилген жыллы кийим, постын. Тон ески жазба естеликлерде улыуа кийим мәнісин аңлатқан. Мысалы, *тон күрүтти-кийимин кеүдирди, кәу тон об-рамас, кәнгәшлік билір артамас – кең кийим тозбас, кеңесли ел азбас* [1,3:370]. Хәзирги әдебий тилимизде де *тон* менен байланысly нақыл-мақаллар жүдә көп қолланылады. Көбинесе, *тон* үсти кийимине байланысly дөреген нақыллар социальлық жағдайларға байланысly келип шыққан. Мысалы: «*Ат, тоны бар кисиниң, той жыйынға барысы бар*», «*Киймесең де тоның болсын*», «*Ат–тоны бар кисиниң, алғы-бергиси бар*», «*Танымаған жерде тон сыйлы*» хәм т.б. Ш.Норбоеваның мийнетинде *тон* сөзиниң түркий тиллердеги мәнилерин салыстырып, бул атама хәр түрли үсти кийим мәнісин аңлатқанын, оның шийки зат териге байланысly аталғанын конкретлестиреди. Атап айтатуғын болсақ, хакас тилинде *тон*-«постын», тува тилинде *тон*-«постын», «халат», ноғай тилинде *тон*-«тери», «тулып», яғный *tonlav* (өлген хайўанның терисин шылыу), *tonlyk*-«кийимге мөлшерленген тери», татар тилинде *тин*-«тон», «постын», *tunalu*-«тери (син) шылыу» мәнилеринде жумсалған. Соны да айтып өтиу керек, себеби кийим өзиниң атқаратуғын функционаллық хызметинен тысқары, дәслепки кийим атамаларының шийки өнімге байланысly да аталыуын шамалауға тийкар болады [2:89]. - деп көрсетеди.

Постын – қой, түлки, суўсар терилеринен тигилген, суўықта кийилетуғын сыртқы кийим, тон. Қарақалпақ тилиниң қубла диалектинде *пичмәк-келте постын* дегенди билдиреди. *Постын* атамасы тәжик тилинде «хайўан териси» мәнісин аңлататуғын пост (тери) атлық сөзине -ин аффиксин қосылып жасалған сөз болып, хәр қыйлы териден исленген суўықта кийилетуғын үсти кийимди аңлатады [3:III,197]. Мысалы: *Үстинде мен көрмеген мамықтан постыны бар, бир бухаралыдан сорасам, ең суўық арқада өсетуғын соболь деген хайўанның териси дейди* [12:III,123].

Гүмпей/гүпи – ишине пахта хәм жүн салып тигилген қалың қысқы жыллы кийим. Тилимизде ушырасатуғын *гүпи, гүмпей* атамасы түркий тилге тән болып, өзбек тилинде *гүпи*, қазақ тиінде *гүпи*, қырғыз тилинде *күпү*, татар, башқұрт тиллеринде *күпү* болып, қысқы келте пахтадан тигилген үст кийим, түйе жүнинен тигилген шуба мәнилеринде қолланылған [4:144]. Ш.Рахматуллаев мийнетинде гүппи- «қалың пахталы келте шапан»-деп, бул кийим тийкарынан «көмпей (думбай)» мәнісин билдиретуғын көп

фейилинен –и қосымтасы қосылуы арқалы жасалған, қосымта қосылған соң *n* дауыссыз қатланғаннан соң сөз басындағы *k* дауыссыз *g* ға, ө дауысly сеси ү сесине аўмасқан: көп- + и > көппи > гөппи > гүппи > гуппи > гүпи [3:1,86-87]. Тилимизде *гүпи/гүмпей* рус тилинен кирген *фуфайка* атамалары теңдей жумсалған. *Фуфайка* – рус тилине тән сөз болып, келип шығысы белгисиз, бәлким италян тилиндеги *fofa*-«жыллы көйлек» сөзине суффикс қосылуы жәрдеминде өзлестирілген болыу мүмкин [5:475] деген болжаулар бар.

Ишик – бул кийим атамасы ески атамалардан болып, сырты тауар менен тысланған, түрли қымбат бахалы аң терилеринен, жүнин ишине қаратып тигилетуғын ер адамлардың қысқы сыртқы кийими есапланған *Ишик* соңғы дәуірлерде қолланылған тон, постын мәнилерин билдиретуғын кийим түри есапланған. *Ишик* сөзи кийимниң ишине салынуатын астар мәнісин билдиретуғын *иш* сөзинен жасалған. Тарийхый жақтан алып қарағанда, семантикалық жақтан *иш* астар мәнісин аңлатады. Ески түркий жазба естелик тилинде *içlik* астар, *içüklä*-астарла, *içmäk* «шуба» қалың үсти кийим мәнісинде берилген [6:202-203]. Түркий тиллердің көпшигинде *ичмек/içmek, içmәk/içmәk, iшmәk,iшmәk* қаракөл терисинен, бөри хәм түлки терилеринен тигилген жыллы үст кийим мәнилеринде жумсалған. Э.В.Севортян мийнетинде, *ишмек/ишмак* сөзи *иш* (астар) сөзине –мақ аффиксиниң қосылуы арқалы жасалғанлығын көрсетеди [7:394]. Бул кийим хәр түрли қымбат бахалы хайўанлар терисинен тигилгени ушын жүдә қымбат болған хәм буны тек хәмелдар адамлар кийген. Мысалы: *Ат үстинде турған Маңғытбай сырты көк мауыты менен тысланған қасқыр тери ишикти көрген пайыт көзлеринде ашкөзлик ушқынлары парлап жанып, өзін жоғалтты* [13:IV, 282].

Кебенек – бул ески кийим атамасы болып, хәзирги тилимизде қолланылмайды. Қоңсылас түркий тиллерде: қазақ тилинде *кебенек*-малшылар аызда, жаўында кийетин жуқа кийизден тигилген сыртқы кийим, өзбек тилинде *кебанак*-иши кийизден болған шапанды (көбинесе шопанлар кийген) билдиреди. Қарақалпақ тилинде бул кийим атамасы көркем әдебий шығармаларда қолланылғанын ушыратамыз. Мысалы: – «*Кепин кийген келмес, кебенек кийгеннен үмитиң үзілмесин*» деген екен дана бабаларымыз. *Мине, кеткенине бес-алты жылдың майданы болды, өли-тирисинен хабар жоқ-гой, мырза-ау* [13:II,328].

Шекпен – түйе жүни жибинен, хәр қыйлы материаллардан ишине жүн, пахта салып ямаса пахта, жүн салмай астарлы етип, сырып тоқылған, сырттан кийетуғын узын ер адамлардың кийими. Ол хәққында XV әсир хәм оннан кейинги жазба әдебиятларда ушырасады. Бул кийим Орта Азия халықларында түрлише фонетикалық вариантларда ушырасады: қазақ тилинде *шекпен/чекмен*, қырғыз тилинде *чекпен/чепкен*, түркмен тилинде *чәкмен*, өзбек тилинде *чакмон*. М.Асомутдинованың мийнетинде «Көшпели түркий кәуимлеринде жүнди шегип, жүн жиптен гезлеме тоқыу бурыннан киятырған кәсип екенлиги, усыннан «шекпен» деп, тийкарынан, тоқыманың өзине айтылған, кейин ала метонимия жолы менен кийим мәнісинде жумсалған» [8:22] - деп келтиреді. Е.Н.Жанпеисов мийнетинде *шекпен* сөзи түркий, шағатай тиллериндеги *чәкмә* (чәк+мә) тартыу фейил сөзлерине жақын, *чәк* «тартыу, сүйреу», қазақ диалектлеринде *шекки* тәрези, *жебир шекки* сөзлери бар деп, *шекпен* сөзиниң этимологиясын *шек* (шегий) сөзи менен байланыстырып, хәрекет аты *шек, шегий* фейил сөзден жасалған [9:20] деп көрсетилген.

Қарақалпақ тилиниң лексикасында басқа тиллерден аўысқан сөзлердің ишинде ең үлкен топарды

курайтуғын бөлеги рус тилинен хэм рус тили арқалы басқа тиллерден өзлескен сөзлер курайды. XIX әсирдин 60-жылларында Орта Азияның Россияға қосып алынғанынан соң халқымыз руслар менен экономикалық хэм сиясий байланысқа кириседи хэм халқымыз арасына руслардан көп ғана кийим үлгилери пайда болды, нәтийжеде тилимизге көплеген жаңа кийим атамалар кирип келди.

Пальто – қыс айларында суықта кийилетуғын астарлы етип тигилген жыллы сыртқы үсти кийим. Пальто еки түрлі болып келеди: 1) қыста қатты суықта кийетуғын қалың пальто, 2) гүз хэм ерте бәхәрде кийилетуғын мәусимге байланысly жеңил пальто. Бул сөз европа тиллерине француз тилинен өткен, ал түркий тиллерге рус тили арқалы өзлескен. Пальто рус тилинде қыста кийетуғын жыллы үсти кийимди аңлатады. Түркий тиллер есапланған азербайжан тилинде *пальтар*, османлы түрк тилинде *palto*, қоңсылас түркий тиллер есапланған кыргыз тилинде *балта/палтоо*, өзбек, қазақ тиллеринде *пальто* болып жумсалады. Пальто өзиниң тигилген материалларына қарай аўызеки тилимизде бир неше түрлери бар: *драп пальто*-(фр. drap сукно) хақықый шерст материал, *жерси пальто*, *кремплин пальто*, *мақпал пальто*-қара мақпалдан ишине пахта салынып тигилген пальто; *коверкот пальто* – (ингл.cavertcoat-жүн араластырылып тоқылған материал) коверкот материалдан тигилген пальто; *лама пальто* – лама (исп. LLama) «ламы-род парно копытных животных семии») [10:270] яғный түйеге усас болған өркеши жоқ таў хайуанлары, олардың жүнлеринен таярланған материалдан исленген пальто. *Кашемир пальто* – кашмир сөзи («мягкая шерстяная ткань» от названия области Кашмир индийского штата») [11:215] менен байланысly болып, қала атына тийкарланып келип шыққан.

Шуба – бул сөз немис тилиндеги *schube*-«узын хэм кең кийим» деген билдирип, немисше *Nachtschaube*-халат, *Regenschaube*-жаўын плащы, *schuppenplez*-ёнот терисинен тигилген шуба мәнилерин аңлатады. Бул сөз негизи италян тили арқалы шығысы арабша *jubba* «жеңи бар үст кийим» сөзинен алынған [5:515]. *Жаббе/жубба* араблардың пахта салып тигилген кең узын көйлегі мәнисин билдиретуғын кийим түри болған. Қарақалпақ тилинде бул кийим атамасы ески тарийхый кийимлер қатарынан орын алған болып, тек аўызеки әдебиятлар үлгиси болған фольклорлық шығармалар тилинде ушыратамыз. Мысалы: *Енди Гүлшараның үстине я барыўына, я бармаўына паиша хайран болды. Жағасы алтын, жеңи зер, алты жаббе еңсе тонын жамылып, көкиреге оттай қамылып, жығасын жерге сүйретип, Гүлшараның отаўына жүрис етти* [16:242]. Бул сөз өзбек тилинің диалектлеринде «балалардың пахталы шапаны» мәнилеринде жумсалады. М.Асомутдинова өзиниң мийнетинде бул кийим атамасы хақында өзиниң төмендегидей бахалы пикирлерин келтирип өтеди: «Бул атама түркий тиллерде XIII әсирлерден бери бар. Ески түркий жазба естелиги болған

«Муқаддимат-ул-адаб» мийнетинде бул кийимнин айырым түрлери тилге алынған. Рус тилиндеги шуба да «жубба» дан өзгерген фонетикалық вариант. Тилши илимпаз Карлович бул сөз немис тилиндеги «*schaube*» сөзинен рус тилине өткен дейди. Я.К.Грот оның пикирин мақуллап, бул сөз немислерден алдын поляк тилине, оннан рус тилине өткенлигин айтады. Хәтте французша «*jupe*»/юбка/, италянша *jubbe*, испанша *chopa* еркеклердин арнаўлы кийими де немис тилиндеги «*schaube*» сөзи тийкарында жүзеге келген дейди. Демек, жубба термини европа тиллерине өтип, айтылыўы европа тиллери фонетикасына бойсындырылған, «ж» фонемасы «ш» ға өткен, сөз ортасындағы косарласып келген еки даўыссыз сестин биреўи қысқарып, *шуба* болып айтылған [8:122-123] деп есаплайды. *Шуба* атамасы хәзирги әдебий тилимизде өнимли қолланылады. Мысалы: ... *столдың жанындағы қатар креслолардың биринде қоңыр түсли шуба кийген, басында ақ пухлы орамалы бар бир хаял отыр еди* [15:120].

Плащ – жаўында кийетуғын суў өтпейтуғын сыртқы кийим. Бул атама рус тилине тән болып, ески рус тилиндеги *ploaste* «постельное покрывало», әдебий тилинде *ploste* «простыня шал» яғный плащ кийим атамасы жамылғы сөзлериниң тийкарында келип шыққан [11:277]. Бул кийимнин синоними сыпатында қолланылатуғын *дождевик*, *макентож*, *сюртук* кийимлери де бар. *Сюртук* – (фр.surtoat широкое верхнее платье) дәслеп ер адамлардың келте плащы хызметин атқарған, ал хәзирги ўақытта хаял-қызлардың да кийимин билдиреди. Мысалы: *Йозеф сюртукениң кисесинен хат шығарып, Аронға узатты* [14:II,17]. *Макентож* – шығысы инглисше бул сөз француз тили арқалы рус тилине өзлестирілген, бул тилимизге рус тили арқалы кирип келген. Плащ атамасы шотландия химиги Ш.Макинтош аты менен аталған. *Дождевик* – өзиниң атқаратуғын хызметине байланысly жаўында кийетуғын кийим дегенди аңлатады.

Кийим өз ўазыйпасына қарай, адамның денесин әтираптағы кеўилсизликлерден, тәбияттың хәр түрлі тәсиринен корғаў нәтийжесинде келип шыққан хэм оның хәр қандай түрлери инсаннның кийиниў зәрурияты нәтийжесинде жүзеге келген. Сондай-ақ, кийимниң атқаратуғын функционаллық хызметлерине қарай олардың атамалары да пайда болған.

Жуўмақлап айтатуғын болсақ, тилимиздеги кийим-кеншек атамаларында ескирген атамалар көплек ушырасады. Айырым атамалар мәнилик жақтан өзгерислерге ушыраған болса, айырымлары фонетикалық хэм морфологиялық өзгешеликлерге ушырағанын көремиз. Кийим-кеншеклер социаллық өмирдин, тәбийий орталықта халқымыздың миллий өтмишиниң тарийхый жолын ашып бериўдеги бай мийрас хызметин атқарады. Өтмиште болған хәр бир нәрсе өзинен из қалдырмай кетпейди. Усындай шынлыққа қарақалпақ миллий дәстүриниң бир бөлими ретинде қаралатуғын кийимлердин этнолингвистикалық тәбиятын ашыў болып есапланады.

Әдебиятлар

1. Махмуд Қашғарий Девану лугатит турк. Т. III. –Тошкент: 1963.
2. Норбаева Ш. Хоразм шеваларидаги кийим-кечак номларининг структур-семантик тадқиқи. Филология фанлари буйича фалсафа доктори (PhD) дисс.– Тошкент: 2017.
3. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати. Т. I, II, III. –Тошкент: «Университет» нашриёти. 2000, 2003.
4. Этимологический словарь тюркских языков. Под редакций Левитская Л.С., Дыбо А.В., Рассадин В.И. – Москва: 1997.
5. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка.–Москва.
6. Древнетюркский словарь. –Ленинград: 1969.
7. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. –Москва: 1974.
8. Асомутдинова М. Кийим-кечак номлари. –Тошкент: «Фан», 1981.
9. Жанпеисов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. –Алма-ата: 1989.
10. Словарь иностранных слов. –Москва: 1983.
11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. –Москва: «Прогресс», 1986.

12. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны 3-том. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.
13. Каримов К. «Ағабий» I-IV. тарийхый роман. –Үргениш: «Хорезм», 2016. –Нөкис «Билим», 2017.
14. Каримов К. «Дәрўиш», Тарийхый роман. –Нөкис: 2019.
15. Нысанов М. «Дәрбәдар», Роман. –Нөкис: 2020.
16. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлык, 9-13-томлар. –Ташкент: «Маънавият», 2009.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада халқнинг ўтмиши, маданияти, миллий қадриятларимиз, бир қанча тарихий даврларни бошидан кечириб, халқ билан бирга яшаб келатган, моддий маданиятининг бир тури бўлган кийим-кечакларнинг бир тури бўлган устки кийим атамалари лингвистик жиҳатдан таҳлил қилинди. Бунда устки кийимлари атамаларининг қалин турлари: тўн, пўстин, ичук, чакмон, чопон, пальто, пухта, плащ ва ҳ.к. ҳақида сўз юритилади. Уларнинг номланиши, қўлланилиши, айниқса, унутилиб бораётган эски кийим атамалари ва ўзлаштирилган кийим атамаларининг лексик қатламдаги ўрни очиқ берилди.

РЕЗЮМЕ

В данной статье ведётся лингвистический анализ названий предметов верхней одежды как одного из видов материальной культуры каракалпакского народа, переживших несколько исторических эпох и дошедших до наших дней. В статье говорится о теплых верхних видах одежды, таких как тун, пўстин, ичук, чакмон, чапан, пальто, шу-ба, плащ и т.п. Раскрывается лексическое значение давно забытых названий верхней одежды, их заимствование, употребление и место в лексическом пласте языка.

SUMMARY

This article provides a linguistic analysis of the names of outerwear items as one of the types of material culture of the Karakalpak people that have survived several historical eras and have come down to our days. The article talks about warm outerwear such as tun, pustin, ichuk, chakmon, chapana, coat, fur coat, raincoat, etc. The lexical meaning of the long forgotten names of outerwear, are revealed their borrowing, use and place in the lexical layer of the language.

Адебиётдан

АДАБИЁТЛАРНИНГ ЎЗАР АЛОҚАДОРЛИГИ ВА БИР-БИРИГА ТАЪСИРИ

Ш.Ж.Алдашева – филология фанлари бўйича фалсафа доктори
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: шеърят, шоир, ёзувчи, жаҳон адабиёти, лирика, ғазал, рубоийлар, сонет, поэма, рубоий, фард.

Ключевые слова: поэзия, поэт, писатель, мировая литература, лирика, газель, рубай, сонет, стихотворение, рубай, фард.

Key words: poetry, poet, writer, world literature, lyric, ghazal, rubai, sonnet, poem, rubai, fard.

Халқимиз маънавиятини юксалтиришга хизмат қиладиган шеърят эзгу мақсадларга қаратилганлиги ва ўзига хос хусусиятларга эгалиги билан ажралиб туради. Чунки, «...инсоннинг қалби, унинг дарду ташвишлари, халқнинг орзу-ниятларини, Ватанга муҳаббат ва содиқлик ҳиссиётларини акс эттирувчи бетакрор сўз» [1:4] бўлган бадиий адабиётнинг дунёни, инсонни билишнинг муҳташам ойнаси, шунингдек, бугунги кунда мамлакатимиз стратегик дастурларининг бири ҳисобланган юксак маънавиятга, ҳар томонлама баркамол авлодни тарбиялашнинг муҳим воситаси эканлиги яна ҳам ойдинлашди.

«Ҳар бир халқ тарихида беназр шахслар бўлади. Улар ижодкор ёки олим, давлат арбоби, ёхуд бошқа бир соҳанинг машҳур кишилари бўлиши мумкин. Бундай сиймолар буюк хизматлари туфайли ўз халқи тарихида сўнмас из қолдиради, номи асрлардан асрларга ўтиб қадрланади. Одатда бундай инсонлар шоир ёки ёзувчи, ё олим бўлади. Ўзбек адабиётида Навоий, туркман адабиётида Махтумқули, қозоқ адабиётида Абай, қорақалпоқ адабиётида Ажиниёз, Бердақ ва бошқалар шундай ҳурматга лойиқ сўз санъаткорларидир. Улар нафақат ўзлари мансуб адабиётга, жаҳон адабиёти тарихига ҳам ҳисса қўшган шоирлар.

XIX аср қорақалпоқ адабиётининг йирик сиймоларидан бири Ажиниёз Қўсибой ўғли шундай истеъдод соҳибларидан бири. Унинг номи ва асарлари туркий адабиётларда алоҳида ҳурматга сазовор.

Ажиниёз ўз асарларида умуминсоний ғояларни қуйлагани учун ҳам туркий халқлар шеърятини муҳлисари-га қадрли» [2:93-94]. «Қорақалпоғистон халқ шоири, Бердақ номидаги Давлат мукофоти совриндори, таниқли жамоат арбоби Гулистон Матёкубова шундай ёзади:

*Айт, сен Ажиниёз қўшиқларин деб,
Ибройим озанинг шеърлари янграр,
“Менинг йигит, сенинг қиз вақтларинг” деб,
Оқариб, ярқираб оқади тонлар.
Тўмарис чиққандай кенгликлар аро,*

*Қора сочларини елкага ёзиб,
Бердақ нафасидан қўқарар саҳро,
Минг йиллик қўмларга бахтини ёзиб [3:54-55].*

Бандларда қорақалпоқ адабиётининг атоқли сўз усталари Ажиниёз ва И.Юсуповнинг номдор асарлари мисолида ҳақиқий ижоднинг умри боқийлиги ҳамиша инсон қалбини сеҳрлаб завқ бағишлаши, муҳлисларга ёд бўлиб кетган қўшиқнинг бир мисраси (“Менинг йигит, сенинг қиз вақтларинг”) воситасида жуда гўзал ифодаланган. Тўмарис, Бердақ нафаси қуйларга, қўшиқларга айланиб, чўлу биёбонларга ҳаёт бағишлагани, саҳрони ҳам гуллаб юбориши мумкинлиги ғояси банднинг мазмун-моҳиятига жуда мос тушган.. Шеърдаги қорақалпоқ муҳитига хос сўз ва ифодалар юрт нафасини, ўтмиш ва бугунини эслатади.

Яна бир мисолда замин таърифи, ўзбек ва қорақалпоқ халқларининг маънавий-маърифий бирлиги, тақдирлар туташлиги, миллий поэтик образларда берилгани шеърнинг юксак фазилатидир.

*Дилда тоза ниятлар қўп, ўтганлар руҳин шод этиб,
Сўфи тўрайни сайд этиб, орзуларни сайёд этиб,
Бердақ бобом дилишод этиб, Навоийни устод этиб,
Жайхун-Сайхун тўлқинлари ошган, Оролни ёд этиб,
Дарёсига интиқу зор баҳри уммоним бор менинг.*

Чинакам миллий ифодаларга йўғрилган бошқа бир шеъридан, мана, кичик бир парча:

*Бахти тўқис Туркистонда Қўнғирот,
Айра тушмас ашамайли ё қиёт,
Уларни боғлаган меҳрли ҳаёт,
Юрти учун жонин тикканлар озми,
Қутиб ол Бўзатов Ажиниёзни» [3:54-55].*

Туркман адабиётининг йирик вакилларида бири Аҳмет Мамедов лирикасида ҳам улғу шоирларни мадҳ этиб ёзилган шеърлар анчагина.

Масалан, шоир бир шеърда Қунхўжа, Ажиниёз, Бердақларни адабиёт осмонининг ёруғ юлдузларига, баланд тоғларга, жўшқин дарёларга, шеърят бўстони-нинг хушовоз булбулларига, гиламларга тўқилган гўзал нақшларга қиёслайди.